
Зарко Ждраков

КЪМ ИДЕНТИФИКАЦИЯТА НА КОСТУРСКОТО
АТЕЛИЕ ОТ XV ВЕК
– по непубликовани автографи от Кремиковския и
Погановския манастир

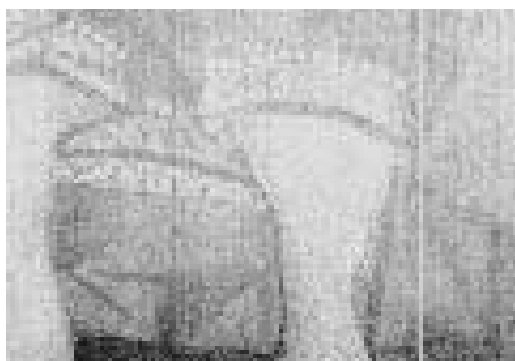
Стенописите на манастирите в Кремиковци (1493) и Поганово (1499) заемат основно място сред многобройните паметници на мъж нареченото *Костурско ателие*, мъж като са подписани от зографите¹. Един от майсторите, на име Йоан, е отбелязал и своето произхождение – селището Фотини (Фотинища) на брега на Костурското езеро. Неговото сведение потвърждава локализацията на *Костурското ателие* от изследователите.

Пръ за авторски подписи в Кремиковския манастир споменава Атанас Божков² – на Стоян върху ризницата на св. Теодор Стратилат и на Антоний монах под дясната ръка на Богородица в композицията Дейсис. При направените проучвания с Асен Кирин³ в края на 80-те години установихме с инфрачервено осветление, че споменатото име Стоян е в края на многословен триредов надпис, пазположен върху одеждите и на двамата светци войни: три реда върху ризницата на Теодор Тирон и два реда върху тази на Теодор Стратилат. За съжаление надписът беше твърде разрушен и ние не успяхме да разчетем повече от направеното до този момент. От вторият подпис на монаха Антоний в Дейсиса не се откриха следи, но името е засвидетелствано в един вероятно преписан надпис върху западната стена над входа на наоса. Посведвалите проучвания на стенописите в наоса и притвора на църквама разкриха още няколко авторски сигнатури върху одеждите на: Богородица Ширшяя Небес; Архангел Михаил; палачите в сцените „Изпиване на отровата“ и „Приковаване с гвоздеи“ от житниения цикъл на св. Георги; свещеника Захарий в сцената „Изпиване на водата на успокоението“ от Богородичния цикъл.

¹ Преглед на литературата за ателието до края на 80-те години виж в студията на А. Кирин (1989, 95–97).

² Божков 1984, 20.

³ Кирин 1989, 92.

Сл. 1. Архангел Михаил автo-
граф върху шевица сiенoйис,
1493 I реџисийгързайадна сiенa,
наос, „Св. Георџи/Кремикови

Сл. 2. Автoграф върху ризницата на св.
Теодор/Кремикови

Автографската практика в ателието ме насочи към два сходни подписа и върху одежди в близкия по стил Погановски манастир: върху ефода на пророк Захарий от „Въведението на Богородица“ и върху нагръдната шевица на хитона на св. Викентий.

Подписите върху одежди в Кремиковци и Поганово се вписват в автографската традиция. Изборът на този автографски тип и ограничаването на възможни други топоси за поднасяне (напр. оръжията и църковната утвар) по всяка вероятност не е случаен. По този начин живописецът се представя като производител на одежди, което би могло да бъде идентификационно във връзка с известното Костурско кожарско и текстилно производство⁴.

*Подпис на Йоан монах върху мафория
на Боџородица Ширшая Небес*

Изображението е поместено в конхата на олтарната апсида. Авторското посвещение в курсив обхваща цялото поле на шевицата с ресни на мафория. Буквените знаци са записани с бяла боя, високи ок. 1 cm. Развързано посвещението може да се възстанови като:

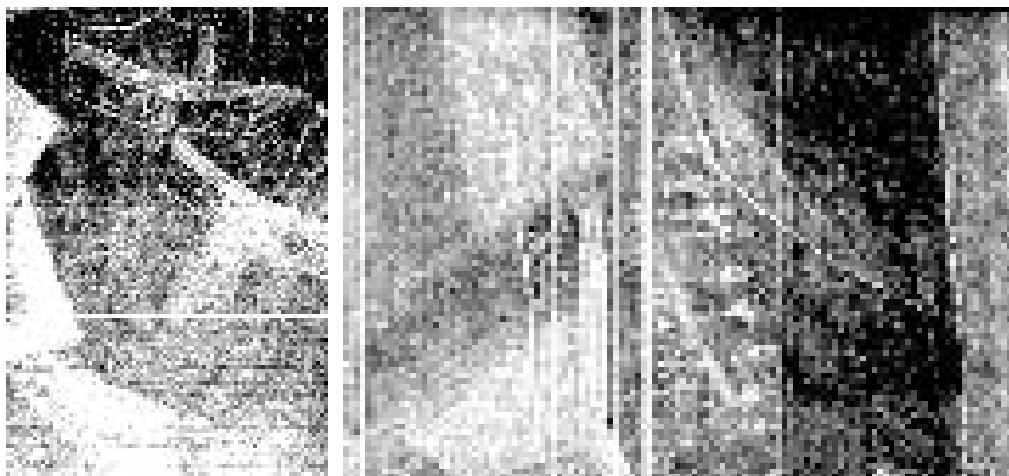
Δ(ε)μσ(ι)σ το Θ(ε)σ σσ(ο)σ Ιω(ανν)σ μ(ονα)ξο(σ) Ιωαννμσ οσ
φωτ(ε)ιν(μ)θωσ

Молба Богу за спасението на Йоан монах. Йоан, който е Фотински

Подписването в олтарното пространство се схваща като вписване на името в поменика на църквата и осигуряване на редовно споменаване по време на богослужение⁵. Автографът е трансгресивен във връзка с отправената молба към бога граничното небесно прос-

⁴ ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ 1982, 49-51, 55-56.

⁵ Кирин 1989, 95.

Сл. 3. авиограф върху риза, св. Теодор, Кремиковици

транство на апсидната конха чрез ходатайството на неговата майка Ширшая Небес – онова чудотворно Влахернско *вместилище на невместимия боџ* възпято в Акатиста (Икос 8), звездата, лъча и употребата на духовното *Слънце* (Икос 1 на първа Статия, Икос 11). В алегоричен контекст зографът-монах напомня на покровителката на монасите Богородица своето ново раждане като схимник в очакване на вечния живот.

Практиката да се поднисват скъните одежди от техните производители е претекст за зографите да поставят авой евхаристен таен помен върху мафория на Дева Мария, която е: *тиха вяра на молециите се* (Икос 2) пред *йраведния Съдия...*, чрез *който се йрощават съгрешенията на мнозина*, *одежда на лишенияте от смелост* (Икос 7). Богородица е алегория на Църквама, според заключителния Пасхален канон и нейния Акатист – *йречист храм, мно̀гоцен черто̀г* (Кондак, гл. 4), *сѣлб на Църквама, одушевен храм и скиния на Бо̀га-Слово... йо голяма от Свейая Свейих* (Икос 12), а също: *йрисианище и засѣйничесѣво... сѣена неразрушима, убежище, йокров и веселие* (Ирмоса на Песен 9 от молебния Канон). Предпочитанието на зографите да подписват мафория на Богородица се дължи на нейното възпяване на празника Въведение в храма (най-вече на неделната вечерная и утрень) като: *завеса на Соломоновия храм*, поради което са извесни и автографирани изписани завеси от XIII век в църквите Св. 40 *мъченици* в Търново и Св Пантелеймон в Бояна.⁶ Величанията на празника Въведение Богородично, Вдъховени от Псалмите Давидови (44, 9-15), насочвам към текста за шевицата с

⁶ Пенкова 1994, 112; Службеник, 239; Типик, 125.

Сл. 4. Богородица Ширшяя, 1493, св. Георџи, Кремиковиш

ресни на мафория: $\pi\phi\chi\omega\rho \zeta\omega\alpha\phi\rho\omega\omega$
 $\omega\ \omega\delta\eta\tau\omega\alpha\ \omega\ \omega\pi\epsilon\omega\chi\omega\epsilon\mu\tau\epsilon\omega\alpha$ ⁷. В една
 икона от Костур датирана около 1400
 година върху шевицата с ресни на ма-
 фория е вписан богослужбеният пса-
 лом от величанията: Чуй дъще и виж...
 (Пс. 44, 10)⁸, произнасян и по време на
 Проскомидийния чин, докамо свеще-
 никът вади от просфората от дяснама
 страна на Агнеца частицата в памет на
 Богородица и с копие я поставя на
 диска отдясно на Агнеца, како казва:
 Застана отдясно на Тебе царицама,
 облечена в позлатени дрехи и преу-
 красена ...найната дреха е със злато
 везана; в изпъстрена дреха я довеждат
 при Царя...⁹. Поменалната проскомиди-
 йна служба мотивира автографското
 вписване върху шевицацама с ресни още
 от XII век. Така например, върху една
 кипърска икона от църквата Панагиа
 Хрисаниотиса б Левкозия се чете пос-
 вещението:

$\Delta\epsilon\Nu\varsigma\iota\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\ \delta\omicron\upsilon\lambda\omicron\upsilon\ \tau\omicron\upsilon\ \Theta(\epsilon\omicron)\upsilon\ \kappa\omicron\Nu\varsigma\tau\alpha\Nu\tau\iota\Nu\omicron\upsilon$
 Моление на раб Божий Константин¹⁰.

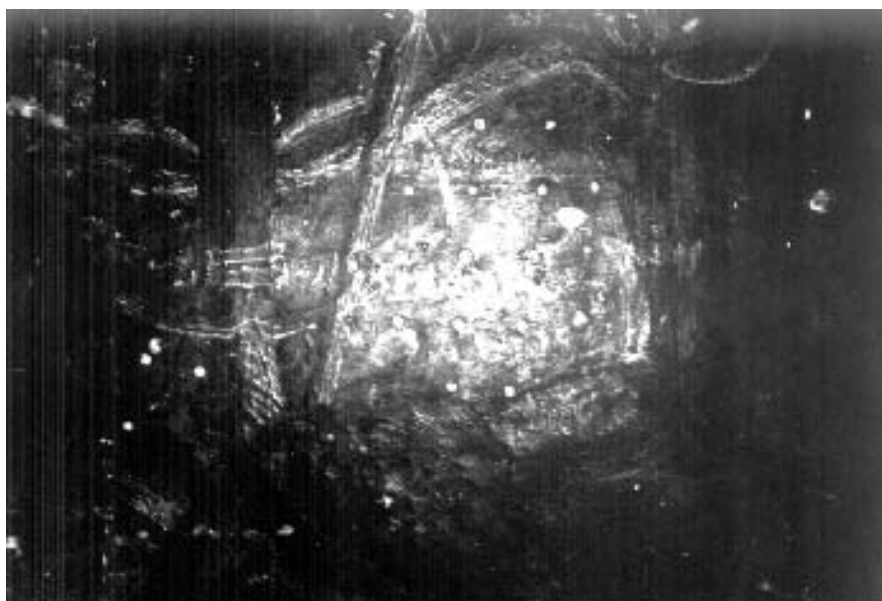
Прави впечатление, че името на Константин е записано от горе надолу върху гънките на мафория върху вътрешната и външната страна на шевицата, което би могло да се възприеме за своеобразна форма на тайнственост и трансгресия на погнуса, мѣй камо мястото е гранично спрямо зримото и невидимото пространство (хастара) и дава възможност за съкровен допир с мялото-хитон на Божията майка. Маргиналното подписване върху лицевата страна и хастара на шевицата би съответствало на автографската биномия текст-поле и заставка-послеслов в ръкописната книга, както и рамка-грѣб на иконама. По този начин Константин символично се вписва върху мафория като съучастник на Божието украсяване на храма (Богородица с Младенеца). Към същата евхаристийно-поменална група подписи върху шевицата с ресни на мафория най-вероятно се отнася и сиг-

⁷ Катавасийник, 70; Babic 1991, 57-64. Авторът споменава стихове 13-14 без да анализира богослужбения за празника, а също и за Проскомидийния чин, текст и като изпуска основния стих 15: *в изпъстрена дреха...*

⁸ Какавас 1996, 19, 21.

⁹ Службеник, 61; Чифлянов 1969, 52; ГРНГОРЮУ 1987, 97.

¹⁰ 1976, 28 (3).

Сл. 5.

Авиоџраф вѣрху ризниџаџа на св. Теодор, Кремиковиџи

натурама на Димитѣр зограф в сцена *Вѣведение Богородично* в Боянскама цѣркава.¹¹ Сотирологичниџат смисѣл на сцената и нейното отношение кѣм посветителскиџе надписи и портрети, а от там и като вѣзможно място за подписване от зографа Димитѣр, е доказано с молитва за храненето на Девама от Архангел Гаврил, който е префигураџа на Благовещението и се мѣлкува като Богородична жертва в контекста на Евхаристийниџа канон през XI век (напр. в Цариградскиџа Литургиџен свитѣк №109 от Ерусалим).¹²

Усложеното богослужение през Палеологовата епоха и поспециално на проскомидийниџа чин мотивира вписването на текста от величанието на празника Вѣведение ($\upsilon\epsilon\ \pi\epsilon\chi\omega\alpha\zeta\ \zeta\omega\alpha\phi\eta\zeta\epsilon\ \omega\pi\eta\omega\chi\omega\epsilon\mu\text{-}\pi\epsilon\omega\alpha$) Вѣрху шевицата на мафория. Този текст символизира вѣплѣщението на Бога в Девама чрез украсеното от Твореца мяло на персонифицираната Цѣркава. Алгоричниџат контекст на вписване е сходен с автографскиџа, мѣџа камо в екзегетичен план Богородиџа изобразява Новозаветната цѣркава (институџиџата и тялото-храм на бога), а червениџа мафорий - символ на пѣрвородниџа грѣх, без в античността жените се вѣзприемат за необлечени¹³ - напомня за украсените от художника стени на цѣркавама. В този ред на мисли надписите вѣрху шевицата бѣха отговаряли на писаното Слово и

¹¹ Смядовски 1995, 52-54. Авторџат не споменава за тези буквени знаџи.

¹² Пенкова 1994, 109, 112-114, бел. 27.

¹³ Речник 1884, 121-122.

каноните в Църквама, както и на посвещението върху каменния корниз на тухлената сграда. Може да се допусне, че вписването на Псалом от катавасиите върху шевицата с ресни след XIII век е било вдъхновено от автографската традиция. Не случайно върху една к снопаеологовска икона на Богородица Одигитрия от Костур над шевицата с богослужбения Псалом е поместена и втора извезана лента с дълго псевдокуфическо посвещение¹⁴. Във връзка с богослужението на Въведение стои и един рядък пример на сигниране на Богородичния мафорий с епитета: ΟΔΙΓΙΤΡΙΑ (предводителка) върху една двустранна икона на Богородица с Младенеца от XV век във Византийския музей в Солун. Входният тропар за празника: *днес се въвежда в дома Гос̄ио҃ген, ка̄ио въвежда със себе си бла̄го҃да̄ӣӣа на Бо̄жес̄ӣен̄ия Дух* (Кондак, гл. 4)¹⁵ би могъл да се възприеме алегорично отново в контекста на богоугодното творческо начинание.

*Ав̄ио̄҃граф на монаха Ан̄ӣоний върху мафория
на Бо̄҃городица о̄ӣ Дейсис*

Подписът не е съхранен.

За този подпис споменава Атанас Божков¹⁶. Неговото място би било мотивирано от молебната тема Дейсис в Страшния съд, изписана в предолтарното пространство върху северната стена на наоса. Автографът напомня пред Изкупителя за труда на майстора, упован на застръпничеството на Богородица (покровителка на монасите) и в съучастие с нейните молитви. Един от подписните на зограф Никола в търновската църква *Св. П̄рвоа̄ӣос̄ӣоли Пей̄҃҃҃р и Павел* от 1442 година е поместен върху шевицата с ресните на Богородичния мафорий¹⁷. Този автографски тип е поменално-есхатологически.

*Ав̄торско ѱосвещение на С̄ӣо҃ян върху
ризнӣӣӣе на све̄ӣӣӣе Теодори*

Надпис от три реда започва от образа на св. Теодор Тирон и завършава върху този на св. Теодор Стратилат, изписани върху северната стена на наоса. Той е скрит върху червените ризници с багра и се чете при косо осветление¹⁸:

...ΧόΟ̄ϞНó

¹⁴ Какавас 1996, 8, 10.

¹⁵ Службеник, 239.

¹⁶ Божков 1984, 20.

¹⁷ Ждраков 2002, 783-785.

¹⁸ Кирил 1989, 92. За съжаление от авторския надпис личаха само отделни буквени знаци и ние не успяхме да идентифицираме съдържанието на текста. Бо могло да се помисли и за идентификация от типа на: ΔΟΣΤΟΑΝ̄Ъ/НΕΔΟΣΤΟΑΝ̄Ъ

Изборът на мястото за подписване се дължи на молитвената поза на двамата светци, изразена и с червената боя на евхаристийната жертва.¹⁹ Претекст за автографирането дава също така възможността за алегорично тълкуване на името Теодор като *Божидар* във връзка с гръцкама автографска формула:

- напр. по този начин започват своята молба граматикът Теодор в Триод № 57 от Пловдиската Народна библиотека и зографът Йоан в апсидата на църквата Св. Димитър в Печ.²⁰ В контекста на традиционно митологизирания творчески акт Теодор, както и Емануил (майстор Манол), би бил тонос, откъдемо и популярността на името сред зографите, както и честия избор за подписване край образите на светците Теодори - напр. в *Св. Никола* в Бояна; *Св. Богородица Перивлейѳа* в Охрид; *Св. Георѳи* в Старо Нагоричино; *Св. Никиѳа* при село Чучер край Скопие.²¹ По всяка вероятност Кремиковският майстор е познавал подписите на Михаил и Евтихий Върху щита на св. Теодор Тирон от църквата в Чучер, мѳй като живописата там е била поправена от същото *Косѳурско* ателие през 1484 година.²²

*Авторски подпис на монаха Йоан Върху хиѳона
на Арханѳел Михаил*

Авторският подпис е записан с черна боя върху шевицата от полите на хитона на Архангела върху западната стена на наоса южно входа:

Молба на раба Йоан

Лигатури:

Художникът, направил копие на Арх. Михаил в началото на века (днес в НИМ), е пропуснал да препише от среднама част на шевицата, което би могло да означава, че по онова време изображението все още не е било напълно почистено. От преписната част мой е възстановил първите три лигирани знака. Вероятното записване на гръцката буква *делѳа* ретроградно би могло да се дължи на уподобяване с *малкия* ер в контекста на кирилското сигниране.

Автографът също така е от типа на есхатологичните помени. Монахът Йоан свидетелства за себе си пред Бога при Второто Пришествие, когамо Архистратегът на небесното войнство Арх.

¹⁹ Кирин 1989, 92.

²⁰ Богданов 1978, 85; Радојчић 1955, 36.

²¹ Милъковик 1967, 17-24 (1, 2, 3); Божков 1984, 20; 1989, 92.

²² Кирин 1989, 95-96.

Михаил ще унищожи Сатаната. Той напомня на Архангела-душеспасител (хипопомп) за своето усърдие в спасението и се надъва да не бъде забравен при отвеждането на възкресените мъртви.

*Автограф на Йоан монах в сцената
„Приковаване на св. Георги“*

Надписът се намира върху хитона на един от палачите в лявата част на композицията, изписана върху източната стена на притвора южно от входа. Върху шевицата на полите с черна боя е записано в курсив:

() () ()
монахът Йоан Фотинитски

Лигатура:

В алегоричния контекст на подписването сцената *Приковаване с ѓвоздеи* вписва зографа в Житието на св. Георги, подобно на майсторите на неговото книжно мяло - преписвачи, миниамюристи и подвързвачи (кожари, златари), както и на майсторите-каменоделци на храма на мъченика. Подписването върху изображението на палача се възприема като визия на обичайната автографска формула: писа рука грешна. То издава желанието на зографа да стане съпричастен на мъченическия подвиг на покровителя на храма като напомня за неговото опование в молитвите на светия ходамай пред Бога. Тази есхатологиямотивираща и второто подписване в житнийния цикъл на св. Великомъченик Георги.

Авторски белег в сцената „Изпиване на ойровайа“

Надписът се намира върху шевицата на хитона около врата на палача в лявата част на композицията, изписана върху източната стена на притвора северно от входа. От него личат два буквени знака, записани с черна боя:

...

Топографското обвързване на двете симетрично представяне сцени вероятно се дължи не само на последователност в житнийния текст, но и на авторския замисъл. Тема за изпиването на отровата би могла да се възприеме също така в алегоричния контекст на художествената дейност, която предполага смеси от най-различен характер, някои от които отровни. Влухвата Анастазий подава отровата на св. Георги, но вярата в Божията чудотворна сила, превръща изпиването на сатанинското питие за смрт в свето

причастие за вечен живот. Подобен автографски смисъл би могъл да бъде открит и в срещуположната (всрху западната стена на притвора) сцена „Изпиването на водата на успокоението“ от Богородичния цикъл.

*Автограф в сцената „Изпиване на водата
на успокоението“*

Авторското посвещение е записано на четири реда върху ефода на старозаветния свещеник и пророк Захарий в сцената, представена върху западната стена на притвора (северен ъгъл). Надписът е записан с черна боя и е псевдокуфически, поради което трудно се разчита. На вторият ред би могъл да бъде идентифициран автограф:

...
Йоан монах

Изпитиването на водата на успокоението от малката Мария в олтара на храма може да се тълкува като префигурация на Св. Причастие, както храненето в Светая светих от Ангела, а от там и самата Богородица се явява праобраз на жертвата на Младенеца²³. Аналогията с „Въведението в храма“ би мотивирало представянето на Божията майка като дете в противоречие на житийния текст²⁴. Авторският белег в този символичен евхаристичен контекст се вписва във византийската автографска традиция - срв. подписът на Михаил Астрапа върху диска на „Тайната вечеря“ в Охридската църква *Св. Богородица Перивлейи*. Изпиването на течността за вечен живот, преподадена от св. отец Захарий на Богородица, противстои на страдното изпиване на отровата на влъхвата Анастасий от св. Георги. Автографираният цикъл на Девата би свидетелствал също така за привързаността на монаха Йоан към неговия енорийски храм -- църквата *Св. Успение Богородично* във Фотинища²⁵.

Зографите през Палеологовата епоха често изписват върху ветхозаветния йерейски ефод надпис, който имитира свещен куфически текст. Вписването на името върху скъпоценен камък е топос, известен от свещеническите одежди, които Господ наредил на Аарон да носи по време на служба (Изход 28):

И вземи два онисови камъка и издълбай на тях имената на Израилевите синове: шестой от тях и имената върху единия камък и шестите останали имена върху камък, по реда на рождението им; с помощта на резбар, който изрязва печатите, издълбай на двама камъка имената на Израилевите синове; и нека Аарон носи имената

²³ Пенкова 1994, 109, 112-114, бел. 27.

²⁴ Паскалева 1980, 106.

²⁵ Петковић 1950, 335.

им *̀*пред Гос*̀*ода на двете си рамена за с*̀*омен... Най*̀*рави съдийски наг*̀*рдник... нареди *̀*о него четири реда изработени камъни... на всеки *̀*рябва да бъде изг*̀*лбано, ка*̀*то на *̀*ечай*̀*, *̀*о едно име *̀*и броя на дванайсетте колена... И Аарон да носи имената на Израилевите синове върху съдийския наг*̀*рдник на сърцето си, кога влиза в свещилището, за *̀*ос*̀*оянен с*̀*омен *̀*ред Гос*̀*ода... и Аарон винаги да носи на сърцето си „с*̀*да“ на Израилевите синове *̀*ред лицето Гос*̀*огне. Имена на родоначалниците на 12-те колена Израилеви са изписани върху дрехата на пророк Аарон в знак на тяхното обединение²⁶ и това поименно сигниране е претекст за вписване на авторски белези върху одеждите на старозаветните свещеници, което рядко се среща в придворното византийско изкуство²⁷, но е характерно за къснопалеологовските художници в Македония.

*Авторски *̀*од*̀*ис на зографа Йоан в сиената
„Въведение Богородично“*

Псвещението е записано на пет реда върху ефода на старозаветния свещеник и пророк Захарий в сцената от Погановския манастир, представена в конхата на северната певница на наоса (западен дял). Надписът е записан с черна боя и също така е псевдокуфически, поради което трудно се разчита. На четвъртия и петия ред би могъл да бъде идентифициран автограф:

...

Йоан и син

Както вече се спомена изборът за мястото на подписване е продукуван от евхаристийната символика на сцената. Участието на сина на зографа в изписването на Погановската църква седем години след Кремиковската би обяснило различната палеография на надписите, както и някои стилови характеристики на живописата. Вероятно подобна автографска формула () е свидетелствана в сцената „Богородица пие водата на изобличението“ от Хлирендарския манастир²⁸.

Автографна Йоан върху с̀*ихара на дякон Викентий*

Върху наг*̀*рдената златотъкана шевица на м*̀*ченка в южната певница (II регистър) се забелязват два лигирани буквени знака от вероятен монограм²⁹, записани с черна боя:

²⁶ Павловић 1984, 3-46.

²⁷ Сигнираните одежди не се срещат в Константинопол (Кахрие джамия), Мистра и Крит.

²⁸ Павловић 1984, 21-22 (9, 10).

²⁹ По подобен начин е лигиран монограмът на Йоан в „Приковането с гвоздеи“.

Йоан

Монограмът от две лигирани букви напомня на старобългарската буква **Ю** с незатворена петлица, с което напомня за вписване в общото кирилско сигниране на храмовата декорация - срв. ретроградната „делта“ върху хитона на Архангел Михаил от Кремиковци. Подобен тип представяне на гръцки надписи като кирилски е известно по зашите земи още от XIII век (напр. б Боянската църква) и е характерно за 15-то столетие (напр. в Св. Апостолив Трново от 1442 г. и в Метохът на Рилския манастир Орлица от 1491 година).

Подписването върху шевицата на дяконския стихар разкрива няколко семантични нива:

1. Във връзка с автографската традиция, която етимологизира стихара с стих - срв. честото подписване върху шевици на стихари;
2. Автографът се възприема като послеслов в изобразените един до друг (II регистър) съвместно чествани светци Мина, Виктор и Викентий. В този контекст би могло да се мисли някакво специално отношение на зографа към дамама на техния празник - 11 ноември;
3. Подписът кореспондира топографски с темама „Премъдрост на Йоан Златоуст“ в конхата на южната певница - срв. по вертикала групата на молебниците. Зографа изразява покровителството на своите светци - Йоан Златоуст и Йоан Богослов, чийто храм мой е украсил;
4. Подписът кореспондира топографски по вертикала с групама на заспалите апостоли в сцената „Бдение“ (III регистър). Това вписване също така напомня за греховността на майсторите, отразена в автографските формули. Същевременно пропуснатото от апостолите, поради мяхното маловерие, тайнство относно предопределената смърт на Христос - „Молението за горчивата чаша“ (срв. подписа в „Изпиването на отровата“) - би било във връзка и с друг един автографски тип, засвидетелстван в Драгалевския манастир през 1476 година от Костурския кръг паметници. Това е групата на заспалите войни край гроба Господен, пропуснали тайнството на Възкресението. Зографът там е подписал два щита с буквите „ПЗ“ (върху ретрото) и „Ф“ (върху лицето), като по този начин е засвидетелствал своята молебна бдителност.
5. Автографът кореспондира по вертикала със св. Пахомий (I регистър), на когото Ангел Господен преподава монашеската схема. Авторската позиция на монаха Йоан би отразила отношението му към собствения ангелски образ.

* * *

В заключение трябва да се отбележи, че топосът е идентификационен за прочутото ателие, работило в найпредставителните паметници на Балканите от втората половина на XV век до началото на следващото столетие. Кремиковските автографи свидетелстват, че селището Фотинища в района на Костурското езеро може да бъде отбелязвано с инициал. От това би могло да се допусне, че и споменатият буквен знак „Ф“ в Драгалевци също така насочва към селището Фотинища. Той се среща в стенописите на манастирския храм още на няколко места:

- Върху поделения от войните саос на Христос в „Качване на кръста“;

- Върху якама на одеждата на пророк Соломон - Ф. X / ПИ;

- като сияние в „Преображението“, което обединява Христос и пророците. При това такова сияние с форма на буква „Ф“ е известно в живописата на Костур.

В тази връзка би могло да се постави и въпроса за съществуването на зографския център и по-рано. Така, например, буква „Ф“³⁰ (ако не става дума за „тута“) върху щита на св. Георги в Охридската църква *Св. Богородица Перивлейѝа* от 1295 година би могла да бъде същия указателен за ателието идентификационен топос. Северна Гърция е извесна със своята двуезична среда още от епохама на Кирил и Методий (срв. напр. преданието за монаха Методий, който изписал Страшния съд в Плиска), така, че от богатия художествени паметници район на Костур, където има не малко български селища (напр. близките до Фомини Лехово и Клисур), биха могли да излязат добре обучени зографи, които ползват църковнославянския език на територията на България и Сърбия.³¹ Подобна художествена традиция би обяснила, защо зографите през XV век отбелязват изрично ☩ . Биха могли да се потърсят и други идентификации - напр. зографската фамилия ☩ от Хиос, засвидетелствана през XVIII в., като се има предвид, че на острова е имало художници през 15-то столетие³²; ☩ в района на Трикала (Тесалия³³), където има зографски ателиета от началото на XVI век³⁴. Такъв един зограф на име Георги *οἱ σῆρασι Τρικαλκίε* е погребан през 1524 година в Молдовския манастир *Св. Георги* в Хърлау със стенописи от 1492 година от групама на *Κοσιῦρσκοῖο ἀτελιε*³⁵.

³⁰ Радојчић 1955, 20.

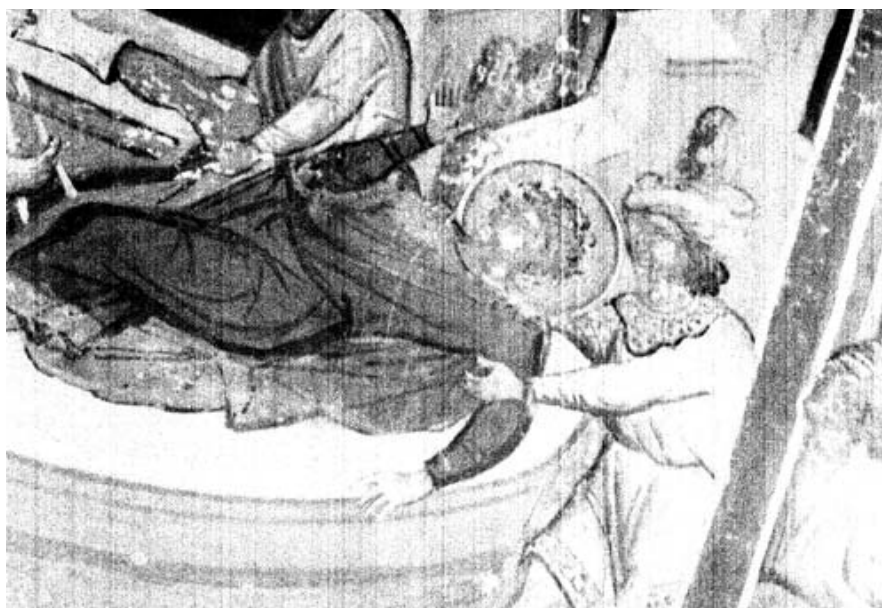
³¹ За придвижването на Костурски зографи на север в диоцеза на Охридската архиепископия през първата половина на XIV век виж: статията на Йоанис Сисиу в същия сборник. За влиянието на македонската традиция през късната Палеологова епоха в Гърново виж: Мавродинова 1995, 70, 78.

³² 1984, 208.

³³ Ако не става дума за Трикала край Коринт (ΧΡΥΣΑΦΗ 1982, 249-256).

³⁴ ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ 1984, 476.

³⁵ Паскалева 1980, 123.

Сл. 6. Автограф върху сцената „Приповавине с гвозден“, Кремиковци

Най-ранната дата на Костурското ателие до този момент беше посочвана във връзка със стенописите на *Преображенския манастир* в Метеорите от 1481 година. Според данните от Драгалевци, тази дата може да бъде изместена 5 години по-рано, или дори към 1444 година във връзка с близките по стил стенописи на църквама в село Велестово край Охридското езеро. Бъдещите автографски проучавания ще внесат повече яснома по подвигнатия въпрос за идентификацията на ателието, още повече, че трябва да бъде включен и проблемът за архитектурната традиция в района на Костур³⁶ (срв. църквама Св. *Йоан Предтеча*), към която биха се отнесли малките еднокорабни базилики на Драгалевския и Кремиковския манастир, украсени по фасадите с фриз от керамични плочи.

Библиография

Babic 1991

Babic, G. *Le maphorion de la Vierge et le Psaume 44(45) sur les images du XIVe siècle.* -

, 1991

Богданов 1978

Богданов, И. *Българската книга през вековете.* София, 1978.

³⁶ ОРЛАНДΟΥ 200, 31.

- Божков 1984 Божков, Ат. Социалната и творческа природа на българския художник през XV-XVIII век. - Векове 1, 1984
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ 1987 ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ, Γεωργ. Η ΘΕΙΑ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ. ΑΘΗΝΑ, 1987
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ 1982 ΔΑΣΚΑΛΑΚΗ, ΝΙΚ. ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ. ΑΘΗΝΑ, 1982.
- Ждраков 2002 Ждраков, З. Търновският зограф Никола – подписан и датирани творби от 1442 г. В: Търновска книжовна школа. Т.7. Велико Търново, 2002, 783 – 799.
- Kakavas 1996*
Катавасийник *Kakavas, G. Kastoria Byzantine Museum. Athens, 1996*
- Кирин 1989 Кирин, А. Ктиторският надпис от 1493 г. в Кремиковския манастир. – Старобългаристика 2, XIII, 1989.
- Милъковик 1967 Милъковик-Пепек, П. Делото на зографите Михаило и Еutihij. Скопје, 1967.
- ΟΡΛΑΝΔΟΥ 2000 ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Α. Η ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ. ΑΘΗΝΑΙ, 2000.
- Павловић 1984 Павловић, М. Иконографске епиграфика код пророка. *Зборник за ликовне уметности* 20, 1984.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ 1976 ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Α. ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ. ΜΟΥΣΕΙΟ ΜΠΕΝΑΚΗ, 1976.
- Паскалева 1980 Паскалева, К. Църквама „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. София, 1980
- Пенкова 1994 Пенкова, Б. Новооткрита фреска „Въведение в северния аркосолий в притвора на Боянската църква. – Старобългаристика XVIII (1994), 4.
- Петковић 1950 Петковић, В. Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа. Београд, 1950.
- ΠΟΜΠΙΝΟΣ 1984 ΠΟΜΠΙΝΟΣ, ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΓΙΟΓΡΑΦΟΙ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1821 .ΑΘΗΝΑ, 1984.
- Мавровинова, Л. Стенната Живопис в България до края на XIV век, София, 1995.
- Радојчић 1955 Радојчић, С. Мајстори старог српског сликарства. Београд, 1955.
- Речник
Службеник Старогръцко-български речник. София, 1992.
- Смядовски 1995 Службеник. София, 1985.
- Смядовски 1995 Смядовски, Ст. В Боянската църква 30 години след проф. Иван Гълъбов. – *Проблеми на изкуството* (1) 1995.
- Типик 1980 Типик или църковен устав за извършаване на еднообразно и чинно обществено богослужение в енорийските храмове на българската православна църква. София, 1980 (второ издание).
- ΧΡΥΣΑΦΗ 1982 ΧΡΥΣΑΦΗ, ΜΕΤ. Η ΚΟΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ. ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ. Τ.2. ΑΘΗΝΑ, 1982.
- Чифлянов 1969 Чифлянов, Б. Проскомидията. – *Годишник на Духовната Академия*. XVII. София, 1969.

Zarko Zdrakov

IDENTIFICATION OF THE 15 CENTURY ART WORKSHOP OF KASTORIA: AFTER
UNPUBLISHED AUTOGRAPHS FROM KREMIKOVTSI AND POGANOVO

This article deals with the famous art workshop of Kastoria. The workshop is located in the settlement of Fwteinhv near Kastoria lake. The name of the icon-painter has come down to us as monk John, who repeatedly signed his frescoes just as Michael Astrapa and Eutihus did. In this publication both the form and the context of the painter's manner of putting his signature. The choice of placing signatures on vestment embroideries is in itself an evidence for the traditional identification of the icon-painter as producer of endowed objects. The presence of this autographic type is probably due to the Kastoria leather and textile industries.

The Kremikovtsi monastery church was painted and sanctified on the 30th day of January, 1493, at the eve of the Last Judgment at the end of 7000 years after the Creation. Most probably this event has much to do with the repeated signings (done at least five times) as well as with the appearance of the famous vision „St. George kills the Devil and the Dragon“ from Dragalevtsi (1476) in the Kremikovtsi narthex. The John's dedication in the apse on the vestment embroideries of the Virgin Mary (Patroness of the monks), is in much detail because that same signature abides during the Commemoration Liturgy. The prayer for the salvation of John seen on the vestment embroideries of the Archangel Michael reflects that same service, but this time it is in front of the Archistrategos of the Heavenly army who kills Devil at the end of the world. Signatures on vestment embroideries of the executioners in the hagiographical scenes of St. George („The Drinking of poison“ and „The Nailing“), testifies the traditional autographical formulas, where the masters show their sinful nature. In connection with this formula one can also find signature on the vestment embroideries of Zaharius in the scene when „Drinking the water of relief“, where the monk makes confession for purification in front of his parish priest - it should be mentioned that the church in Fotini was dedicated to the Virgin Mary. He also signed the vestment embroideries of St. Vincent in the monastery of Poganovo.

The artistic presence of the masters from Fotini could be identified in the Dragalevtsi monastery in terms of the iconography, the style and the autograph (initials 'PZF') seen on the shields of the sleeping soldiers lying at the grave of the Lord and the signature on the shared between the executors vestment of Christ torn below the waist, in the Passion Cycle.

